

III. PRZEGLĄD PIŚMIENNICTWA

Przeгляд polskich opracowań naukowych

Piotr Szudejko, *Wokół prawa do śmierci*, seria Monografie Prawnicze, Wydawnictwo C.H. Beck, Warszawa 2023, s. LVI, 288, ISBN: 978-83-8291-842-7

Mimo że prezentowana publikacja została wydana już trzy lata temu, zawarte w niej wywody są nadal aktualne i bezsprzecznie uniwersalne – przedmiotem monografii jest bowiem prawo do śmierci. Już w samym obszernym, liczącym 14 stron, *Wprowadzeniu* przyjmuje się, że „[s]pośród wszystkich fenomenów w życiu, zjawisko śmierci ma charakter najbardziej uniwersalny, dotyczy bowiem wszystkich żywych istot, a zwłaszcza człowieka, który ze względu na swoją świadomość może w pełni rozpoznać jej znaczenie oraz dostrzec groźbę. W obszarze kultury zachodnioeuropejskiej ukształtowały się liczne wzorce, w szczególności w okresie średniowiecza oraz baroku. Najczęściej przedstawiana jako szkielet, odziana w długą czarną tunikę, z nieodzownym atrybutem – kosą, którą przecina nić ludzkiego życia. Ten wizerunek utrwaliły nawiązujące Europę zarazy, w głównej mierze dżuma, nazywana czarną śmiercią. Niekiedy śmierć prezentowana jest jako młody, przystojny mężczyzna, grecki bóg – Tanatos. W tradycji słowiańskiej natomiast śmierć personifikuje Marzanna, bogini zimowego zamierania natury, którą na wiosnę palono i rzucono do wezbranych rzek jako symbol odrodzenia i zwycięstwa życia nad śmiercią i obumieraniem. W utrwalonym w zbiorowej świadomości tańcu ze śmiercią (*danse macabre*) wszyscy muszą wziąć udział – od króla aż po żebraka, bez żadnego wyjątku. Śmierć stanowi czysto biologiczną konsekwencję istnienia, niezależną od indywidualnych cech jednostki, jej zapatrywań, statusu społecznego i majątkowego, osiągnięć. Zgon w ostateczny sposób dokonuje zrównania wszystkich ludzi w ramach ich doczesnej kondycji,

w swoim okrucieństwie jest więc jedynym sprawiedliwym mechanizmem” (s. XLIII). Dalsze wywody tylko utwierdzają w przekonaniu o tym, że Autor posiada niezwykle szeroką wiedzę w kontekście prawa do śmierci. Zapoznaje w schematyczny sposób czytelnika z różnymi terminami, takimi jak: śmierć, zgon, żałoba, eutanazja, kontynuowanie terapii czy prawo do życia. We *Wprowadzeniu* zawarto także zastosowane metody badawcze, takie jak etyka normatywna z elementami rozważań metaetycznych czy metoda dogmatyczna dominująca przy wywodach nad rozwiązaniami prawnymi dotyczącymi śmierci człowieka i prawa do śmierci. Autor zwraca uwagę, że „[w] ramach analiz rozwiązań ustawodawczych przyjmowanych w porządkach prawnych innych państw podjęte natomiast zostały próby modelowania prawnego, a więc sformułowania ogólnych sposobów regulacji społecznych zjawisk, odnoszących się do śmierci człowieka. Przedstawione rozważania w dużej mierze ograniczają się do analiz *de lege lata*, a więc rozważań nad prawem istniejącym jako obiektywny fakt. Zrekonstruowane normy poddawane są analizie w kontekście wcześniej przedstawionych etycznych sądów w ramach próby holistycznego spojrzenia na istotę problemu, którą jest śmierć człowieka w kontekście społecznym. W końcowej części pracy ujęte zostały rozważania *de lege ferenda*, a więc propozycje konkretnych rozwiązań ustawodawczych, które stanowią odpowiedź na dostrzeżone wcześniej problemy. Podstawową tezę badawczą przyjętą w niniejszej monografii jest istnienie prawa do śmierci, stanowiącego zbiór czterech praw podmiotowych: prawa do zaniechania leczenia, prawa do racjonalnego samobójstwa, prawa do uzyskania pomocy w samobójstwie oraz prawa do poddania się eutanazji czynnej. Powyższe prawa mogą być wyprowadzone z kilku źródeł, znajdujących potwierdzenie zarówno w aktach prawa międzynarodowego, jak i w Konstytucji RP. Dodatkowym uzasadnieniem istnienia prawa do śmierci jest funkcjonowanie jego elementów w niektórych ustawodawstwach” (s. LV–LVI).

Przechodząc już do samej struktury książki, należy wskazać, że składa się ona z dziewięciu rozbudowanych rozdziałów. Każdy z nich zawiera wprowadzenie, a także – poza ostatnim rozdziałem – podsumowanie. Rozdział pierwszy zatytułowano *Śmierć w wymiarze biologicznym*. W ramach swoistych uwag wprowadzających do dalszych rozważań dotyczących prawa do śmierci ze szczególnym uwzględnieniem wymiaru biologicznego przyjęto, że „[w] wymiarze biologicznym śmierć wyznacza ustanie funkcji życiowych, którym ze względów medycznych przypisuje się największe znaczenie: działania kory mózgowej, pnia

mózgu, zatrzymania krążenia oraz czynności oddechowych. Wymiar biologiczny stanowi konsekwencję mechanicystycznego podejścia do człowieka, wywodzonego od R. Descartes'a (Kartezjusza). Zgodnie z jego teorią, człowiek ma charakter dualistyczny, złożony z dwóch prapierwiastków: materialnego, którego podstawową cechą jest rozciągłość, oraz niematerialnego, którego podstawową cechą jest myślenie. Dualizm powoduje powstanie zasadniczego problemu wynikającego z wzajemnej relacji pomiędzy tymi dwiema sferami, które można także określić jako ciało i duszę (tzw. problem psychofizyczny). W ramach tego dylematu Kartezjusz i inni filozofowie próbowali rozstrzygnąć, w jaki sposób dusza może wpływać na zachowania ciała, skoro mają one odmienną naturę. Skoro można uznać człowieka za biologiczną maszynę o ściśle określonych funkcjach, zadaniach i komponentach, to można również wskazać procesy o charakterze podstawowym dla jego działania jako całości oraz procesy o mniejszym znaczeniu. Diagnostyczna łatwość w rozgraniczeniu życia i śmierci na gruncie wymiaru biologicznego powoduje, że został on przyjęty jako podstawa rozwiązań legislacyjnych. Jest także akceptowany najczęściej przez przedstawicieli personelu medycznego, co z jednej strony umożliwia skupienie się na udzielaniu pacjentowi pomocy medycznej w profesjonalny sposób, ale z drugiej powoduje sprowadzenie człowieka wyłącznie do wymiaru mechanicystycznego, do traktowania go jak popsutego mechanizmu, który można lub którego już nie sposób naprawić" (s. 1–2). Czytelnika zainteresują dalsze ciekawie poprowadzone wywody dotyczące śmierci jako zjawiska biologicznego wraz z definicjami zgonu. Warte uwagi jest to, że autor opisuje różne sposoby stwierdzenia zgonu na podstawie rozmaitych kryteriów i prowadzi swoje wywody, opierając się na analizie piśmiennictwa i wybranych regulacji prawnych. Następny fragment dotyczy stwierdzenia zgonu w polskim porządku prawnym. Autor podkreśla tu, że „[o]bowiązujące obecnie w Polsce przepisy nie definiują terminu śmierć, ograniczając się wyłącznie do opisanie sposobów stwierdzania zgonu. Stwierdzenie zgonu następuje na podstawie wykonanych osobiście przez lekarza badań i ustaleń (określanych zbiorczo jako postępowanie). Odbywa się ono zgodnie z aktualną wiedzą medyczną oraz z uwzględnieniem sposobu i kryteriów stwierdzania zgonu, wynikających z obwieszczenia ministra właściwego do spraw zdrowia, wydanego na podstawie ustawowej delegacji" (s. 9–10). W tym fragmencie omówiono szczegółowo na podstawie analizy regulacji prawnych sposoby i kryteria stwierdzenia

śmierci mózgowej wraz z uwagami w tym zakresie. Kolejne zagadnienie dotyczy problemów terminologii, która jest w kontekście koncepcji kryterium śmierci mózgowej, jak i rodzimej regulacji kwestii stwierdzenia zgonu niedostatecznie precyzyjna. W podsumowaniu stwierdza się, że „[z]gon człowieka, a więc definitywne ustanie jego funkcji życiowych stanowi zdarzenie doniosłe etycznie i prawnie. Wygasa podmiotowość zmarłego, a wraz z nią obowiązki oraz większość przysługujących mu praw. Jedynie ściśle określone prawa majątkowe przechodzą na inne osoby (spadkobierców, zapisobierców). W perspektywie medycznej zgon powoduje radykalną zmianę statusu zmarłego, przestaje być on pacjentem, a staje się rzeczą – ludzkim ciałem, któremu należy się już tylko szacunek, wyznaczony przez normy pietyzmu. Jednocześnie powstają możliwości dokonania eksplantacji z ciała zmarłego organów, tkanek i komórek, które są niezbędne do życia innym osobom bądź mogą służyć innym celom, np. naukowym. Takie działania spotykają się ze zróżnicowanymi reakcjami społecznymi, uzależnionymi od przyjmowanych postaw światopoglądowych” (s. 18). Dodatkowo Autor zwraca uwagę na problemy dotyczące sposobu stwierdzenia zgonu wobec przyjętego dość powszechnie kryterium śmierci mózgowej. Podnosi też, że uznanie ustania funkcji mózgu za jednoznaczne z końcem życia człowieka jest nieuzasadnione. Alternatywą ma być stosowanie przestarzałego kryterium kariocentrycznego, które utożsamia trwanie życia człowieka z funkcjami układu krwionośnego i oddechowego, co można też uznać za arbitralne, nieadekwatne i budzące społeczny niepokój.

Rozdział drugi to *Śmierć w wymiarze wewnętrznym (psychologicznym)*. We wprowadzeniu Autor stwierdza, że „[j]ak już wskazano, śmierć jest na tyle doniosłym zdarzeniem, że wymusza zajęcie określonego stanowiska, nie pozwalając na obojętność. Występują co prawda nierzadko postawy zaprzeczenia, unikania tej perspektywy, nawet w obliczu oczywistego zagrożenia życia, jak w przypadku osób starszych, śmiertelnie chorych, więźniów obozów zagłady czy alpinistów, niemniej naturalną reakcją na świadomość własnej śmiertelności jest lęk. Lęk ten powiązany jest ściśle z ciałem, które jest delikatne, podlega chorobom i ginie, jest nietrwałe w porównaniu z umysłem (duchem), któremu chciałoby się przypisać walor nieśmiertelności. W pragnieniu przewyciężenia śmierci i przetrwania ulegają zespoleniu dwa prawa biologiczne: zachowania siebie oraz zachowania gatunku. Stąd może wynikać tak wielka siła tego pragnienia, nie ma bowiem żadnego innego dążenia, które by je hamowało bądź ograniczało” (s. 21). W dalszym fragmencie podjęto

zagadnienie konceptualizacji śmierci w wybranych teoriach psychologicznych. Autor podnosi, że „[n]auki psychologiczne nie wypracowały dotychczas jednolitej teorii śmierci. Pojawiające się teoretyczne opracowania prowadzą się raczej do prób opisu obserwacji oraz doświadczeń klinicznych, bez formułowania bardziej ogólnych tez, które byłyby sprawdzalne empirycznie” (s. 22). Kierując się tym, podaje różne ujęcia koncepcji dotyczące śmierci. Zwraca także uwagę na problematykę dotyczącą świadomości własnej śmierci, odnosząc się do następujących po sobie etapów rozwoju człowieka; poczynając od dziecka, omawia kwestię wyobrażenia o własnej śmierci i możliwych postaw wobec tej sytuacji. Następny fragment poświęcono lękowi przed śmiercią. Pada tu ciekawe stwierdzenie, że „[l]ęk, w odróżnieniu od strachu jest uczuciem nieokreślonym, pozbawionym konkretnego przedmiotu. Z tego powodu nie sposób skonfrontować się z jego źródłem, a w konsekwencji nad nim zapanować. Powszechne stosowanie tego terminu w odniesieniu do śmierci jest uzasadnione o tyle, że przedmiot lęku, chociaż wskazany, wymyka się precyzyjnemu zdefiniowaniu. R. Kastenbaum stawia nawet tezę, że każdy rodzaj lęku w rzeczywistości opiera się na świadomości własnej śmiertelności. Można poczynić obserwację, że lęk przed śmiercią obejmuje dwa rozłączne aspekty: skierowany do wewnątrz lęk przed końcem własnego życia oraz zorientowany na zewnątrz lęk przed śmiercią osób bliskich. W tym drugim ujęciu stanowi on niejako formę antycypowanej żałoby” (s. 30). Na podstawie literatury w książce omówiono kategorie dotyczące lęku przed śmiercią. Równie ciekawie opisano problem poczucia straty, stanowiącego psychologiczną reakcję na śmierć. Warto tu wyeksponować, że w monografii podnosi się pogląd, zgodnie z którym „[w] przeciwieństwie do lęku przed własną śmiercią, siła reakcji na śmierć innych może być znacznie zróżnicowana, ponieważ nie wiąże się bezpośrednio ze wspólnymi dla wszystkich ludzi uwarunkowaniami biologicznymi. Kluczowe znaczenie mają więzi ze zmarłym, jego osobowość, pozycja w rodzinie lub gronie znajomych, stan zdrowia i wiek. Im słabsza jest relacja ze zmarłym, im bliższy był on śmierci ze względu na zaawansowany wiek lub długotrwałą chorobę, tym łatwiej się pogodzić z jego śmiercią” (s. 35). Autor omawia to zagadnienie z perspektywy osoby bliskiej, a także trzech etapów psychologicznego poradzenia sobie ze śmiercią takiej osoby, czyli odłączania więzi łączącej ze zmarłym, przystosowania do świata bez zmarłego oraz tworzenia nowych relacji. W podsumowaniu stwierdza, że „[z] przedstawionej analizy wynika, że na gruncie nauk psychologicznych nie

została sformułowana jednolita i zupełna koncepcja śmierci [...] Należy jednak pamiętać o tym, że śmierć jest fenomenem przeżywanym przede wszystkim indywidualnie. Każda świadoma jednostka będzie musiała samodzielnie się z nim zmierzyć. Formułowanie ogólnych sądów odnośnie do tego, jak powinna wyglądać czyjaś śmierć, jaką postawę powinien przyjąć umierający, wydaje się zatem niewłaściwe" (s. 39–40).

Rozdział trzeci to *Problematyka śmierci w wymiarze zewnętrznym*. We wprowadzeniu Autor m.in. stwierdza, że „[o]kazywanie smutku i rozpacz w określonych, jednolitych i akceptowanych ramach jest czynnikiem spajającym społeczeństwo. Ktoś, kto nie potrafi bądź nie chce się podporządkować obowiązującym w tym zakresie regułom, może stać się obiektem ostracyzmu lub nawet bardziej aktywnej reakcji społecznej” (s. 41). Rozdział ten jest pełen rozmaitych zagadnień determinowanych kulturowo, które znacznie wykraczają poza indywidualną żałobę. W tym fragmencie omówiono problematykę śmierci w świadomości społecznej dotyczącą obyczajów bądź rytuałów w zakresie praktyk pogrzebowych w różnych zakątkach świata. Kolejne zagadnienie to śmierć a religie, w którym Autor podejmuje trudne zadanie omówienia poglądów wobec śmierci, prezentowanych przez najbardziej rozpowszechnione religie: judaizm, chrześcijaństwo, islam, hinduizm oraz buddyzm. Czytelnik odnajdzie oprócz tego ciekawe odniesienia do śmierci w ujęciu wybranych filozofii, w szczególności w ujęciu nurtu ontologicznego. Warto tu dodać, że zaproponowany podział filozoficznych koncepcji śmierci opisano na podstawie kryterium przyjęcia bądź odrzucenia perspektywy wiecznego życia pozagrobowego. Kolejnym zagadnieniem poruszonym w monografii jest typizacja śmierci. W tym kontekście, na podstawie literatury przedmiotu, omówiono cztery zasadnicze wzorce śmierci występujące w odbiorze społecznym, czyli śmierć heroiczną, łagodną, przedwczesną oraz niegodną. Warto tu podkreślić, że zdaniem autora „[z]aproponowana typizacja wydaje się wyczerpywać zewnętrzne ujmowanie śmierci. Należy przy tym zauważyć, że w niektórych przypadkach może dochodzić do diametralnie różnego postrzegania śmierci tego samego człowieka, co wynika z wielowymiarowości zjawiska śmierci. Śmierć zatem niewątpliwie bohaterska w odbiorze społecznym może być uważana za przedwczesną lub niegodną przez osoby najbliższe zmarłemu. Ocena śmierci może także zmieniać się w miarę upływu czasu i zmian nastawienia tzw. opinii publicznej, ktoś uważany obecnie za bohatera może w przyszłości być uznany za zdrajcę i odwrotnie” (s. 68). W rozdziale trzecim omówiono także dynamikę postaw, gdyż

„[s]połeczne reakcje wobec śmierci podlegają przemianom, uwarunkowanym przez zróżnicowane czynniki, takie jak poziom rozwoju gospodarczego, religijność określonej grupy, częstość kontaktu ze śmiercią (zwłokami) czy zwyczaje. Zachowania, które mogą wydawać się dziwne czy wręcz odrażające z dzisiejszej perspektywy, znajdowały swoje uzasadnienie i miejsce w dawnych kulturach” (s. 68). W opracowaniu w zajmujący sposób pokazano dynamikę postaw zwłaszcza wobec mordu, stosowania kary śmierci, starości, chorób psychicznych czy wojny. W podsumowaniu uporządkowano treści zawarte w tym rozdziale. Ponadto przyjęto, że „[p]raktyczną konsekwencją funkcjonowania różnych wzorców śmierci jest przesunięcie tego zjawiska do sfery indywidualnej, wręcz intymnej. Osłabieniu uległy społeczne normy dotyczące pochówków i żałoby, obecnie w tym zakresie akceptowane są bardzo różne zwyczaje. Przyczynia się to do konieczności uznania, że reakcja na śmierć jest dziś sprawą prywatną, która nie może podlegać powszechnie przyjętym, uniwersalnym ocenom. W pluralistycznym społeczeństwie za równie uprawnione należy uznać wynikające z najróżniejszych założeń i przekonań postawy, w tym także względem śmierci” (s. 75–76).

Rozdział czwarty to *Problematyka samobójstwa*. Jak przyjęto we wprowadzeniu, „[w]yjątkowy charakter samobójstwa wyrażony jest już w samej nazwie zjawiska. W akcie tym dochodzi do splątania problematyki śmierci oraz zabójstwa. Jest to jednak śmierć, która do pewnego stopnia wymyka się omówionej w poprzednim rozdziale typizacji, w szczególności w przypadku, gdy jest konsekwencją świadomej decyzji samobójcy, nie zaś objawem schorzenia psychicznego. Trudno ocenić śmierć samobójczą w kategorii przedwczesności czy niegodności, kiedy to sam człowiek o niej zadecydował, zgodnie ze swoimi przekonaniami i swoją hierarchią wartości” (s. 77). W tym rozdziale naświetlono specyfikę samobójstwa w ujęciu wewnętrznym i zewnętrznym. W pierwszej kolejności Autor definiuje samobójstwo wraz z podaniem jego przyczyn. Ze względu na brak jednoznacznej definicji aktu samobójstwa w książce przytoczono liczne wypracowane poglądy i koncepcje w tym przedmiocie. Wskazuje się też, iż „[z] perspektywy odbioru społecznego oraz ewentualnej reakcji prawnej wyróżnić można trzy zasadnicze typy samobójstw: samobójstwo jako objaw chorobowy, samobójstwo spowodowane przez przyczyny wewnętrzne oraz samobójstwo spowodowane przez przyczyny zewnętrzne” (s. 83). Kolejny fragment dotyczy samobójstwa w odbiorze społecznym. Omówione są tu różne reakcje w odniesieniu do tych trzech typów, a polegające na pewnej

akceptacji lub będące jednoznacznie negatywne. Autor analizuje także samobójstwo w polskim porządku prawnym. Przytacza tu liczne przepisy z prawa karnego, jak i te dotyczące zdrowia psychicznego w kontekście przymusowej hospitalizacji osób, które podjęły próbę samobójczą. Następnie samobójstwo omówiono w ujęciu wybranych filozofii. Są to podstawowe koncepcje, które stanowią wyraz i element składowy społecznej reakcji na akt samobójczy. Bardzo ciekawy jest fragment dotyczący pytania o świętość czy fetyszyzm życia. Zdaniem Autora „[o]becnie można zaobserwować tendencję do odrzucania samobójstwa jako objawu chorobowego, jako niedającego się podważyć dowodu, że desperat nie potrafił poradzić sobie z życiem. Samobójstwo jest piętnowane jako przejaw społecznej patologii, podejmuje się działania zbiorczo określane profilaktyką suicydalną, a których celem jest zapobieganie temu zjawisku. W jakimś stopniu takie podejście wynika z tego, że samobójstwo rozpatrywane w wymiarze indywidualnym może znaleźć stosowne uzasadnienie i zrozumienie, natomiast jako zjawisko społeczne i biologiczne stanowi przyczynek do rozważań nad dysfunkcjonalnością całego układu społecznego. Samobójstwo ujmowane wyłącznie jako eliminacja jednostki ze społeczeństwa traktowane jest jak strata, której należy zapobiegać, podobnie jak podejmuje się próby zapobiegania potencjalnie śmiertelnym wypadkom drogowym czy utonięciom” (s. 96). Poprzez analizy różnych poglądów dotyczących zasady świętości i fetyszyzmu przyjęto, że „[w]obec zasady świętości życia traci na znaczeniu także obiektywnie i subiektywnie ujmowana jakość życia. Życie zatem jest nie tylko bądź nie tyle prawem, co obowiązkiem [...] Z perspektywy niniejszej pracy istotny jest wpływ, jaki fetyszyzm życia wywiera na społeczną reakcję wobec praktyk przedłużania oraz skracania życia. Jedną z podstawowych cech fetyszyzmu życia jest dokonywanie oceny zachowań innych osób w perspektywie własnego stosunku do istnienia, jak również próby narzucenia innym własnych zasad, co w przypadku samobójstwa jest szczególnie widoczne. Wobec oczywistego braku ofiary nie sposób na poważnie rozważać kryminalizacji, penalizacji czy chociażby dezaprobaty wobec samobójstwa w demokratycznym państwie, które nie może traktować własnych obywateli jako zasób. Niemniej, takie koncepcje nadal są żywe i to również w literaturze przedmiotu” (s. 101). W podsumowaniu samobójstwo odnosi się do aktu budzącego skrajne emocje społeczne. Z problematyką samobójstwa wiążą się także praktyki eutanatyczne, które obejmują zabicie samego siebie przy pomocy przedstawiciela

personelu medycznego lub przyzwolenie na zabójstwo, dokonane na własne żądanie. W tych obu przypadkach decyzję o tym, by umrzeć, podejmuje pacjent.

Rozdział piąty to *Praktyki przedłużania życia*. W ramach wprowadzenia Autor zauważa, że „[p]ragnienie osiągnięcia nieśmiertelności towarzyszy człowiekowi prawdopodobnie od tej samej chwili, w której stał się zdolny do zrozumienia swojej śmiertelności. Nieśmiertelność była uważana za przymiot bogów, obok wiecznej młodości” (s. 105). Co więcej, „[k]oncepcja wiecznego życia nie jest nowa, niemniej charakterystyczne dla obecnej epoki jest jej urealnienie. Jest to cel znajdujący się niemal w zasięgu ręki, w który angażują się już nie tylko futuryści i twórcy *science fiction*, ale przede wszystkim naukowcy i stojące za nimi międzynarodowe koncerny o znacznych środkach finansowych. Z drugiej strony podkreśla się wątpliwości związane z przedłużaniem życia ludzkiego, wskazując, że wiara w ich efekty jest złudna, natomiast koszty tego projektu i wartość rezultatów są wątpliwe” (s. 107–108). W ramach dalszych fragmentów Autor szczegółowo omawia poszczególne techniki przedłużania życia, do których zalicza: (1) protezowanie, (2) transplantacje, (3) krionikę, (4) emulację mózgu. Są to niezwykle specjalistyczne pojęcia i tylko dla zainteresowanego tymi technikami adresata będą w pełni zrozumiałe. W tym rozdziale podjęto także zagadnienie, jakim jest filozoficzne zombie, które dotyczy wywodów o transplantacji mózgu, krioniki oraz emulacji mózgu, ujawniających zasadniczy problem regulacyjny wynikający z braku precyzyjnego określenia, czym jest człowiek i jakie posiada cechy, które jednoznacznie pozwalają go zakwalifikować. Równie zajmujący punkt książki to dywagacje na temat tego, czy godzi się przedłużać życie. Autor w tym kontekście zauważa, że „[o]pisane wyżej zróżnicowane sposoby przedłużania życia mają wspólną oś, którą jest niezgoda na ludzką kondycję, wyznaczoną przez jej nietrwałość i nieuchronność śmierci. Dla dalszych rozważań mniejsze znaczenie ma aktualne prawdopodobieństwo przeprowadzenia i powodzenia określonych procedur, które jawić się mogą jako futurystyczna wizja bądź nawet rodzaj panaceum, oferowanego osobom wystarczająco naiwnym przez bezwzględnych przedsiębiorców. W ramach etycznej, zbiorczej oceny tych praktyk podnieść można trzy grupy argumentów, wynikających z ludzkiej godności, z zasady sprawiedliwości oraz z ekologii” (s. 134). W podsumowaniu przyjęto, że praktyki przedłużania życia i ich stosowanie prowadzą do powstania istotnych wątpliwości etycznych. Dodatkowo czytelnika zainteresuje

zdanie, że „[p]otencjalne skutki prawne przywrócenia do życia osoby zmarłej bądź przeniesienia jej świadomości na nośnik elektroniczny są bezsprzecznie istotne z perspektywy ochrony praw człowieka oraz bezpieczeństwa obrotu prawnego. Milczenie ustawodawców w tym zakresie wydaje się zatem nieuzasadnione” (s. 141).

Rozdział szósty to *Praktyki skracania życia*. We wprowadzeniu przyjęto, że „[w] przeciwieństwie do przedłużania życia, które dotychczas wydaje się budzić niewielkie kontrowersje etyczne, wokół praktyk skracania życia trwa ożywiona dyskusja, przeradzająca się niekiedy w spór o podłożu światopoglądowym. Zasadnicza linia podziału prowadzi pomiędzy zwolennikami zasady świętości życia oraz zwolennikami autonomii jednostki. Charakterystyczne jest to, że przeciwnicy dopuszczalności bądź bezkarności praktyk eutanatycznych w dyskusji ze swoimi adwersarzami często prezentują ich argumenty w sposób celowo wyolbrzymiony bądź zniekształcony, co ułatwia refutację. Najczęściej dochodzi do prób powiązania lub utożsamienia eutanazji dobrowolnej z przymusową oraz biernej z czynną [...] Jak się wydaje, kluczowym problemem w zakresie praktyk skracania życia jest nie tyle istnienie wielu poglądów etycznych, co brak powszechnie przyjmowanych definicji tych praktyk, co uniemożliwia prowadzenie racjonalnego dyskursu” (s. 143). Dalsze fragmenty dotyczą eutanazji w ujęciu ogólnym, a Autor przytacza definicję eutanazji. Warto tu dodać, że „[w]e współczesnych ujęciach eutanazja stanowi spowodowanie śmierci pacjenta przez lekarza bądź osoby wykonującej inny zawód medyczny w drodze podjęcia czynności, które bezpośrednio lub pośrednio powodują zgon bądź też poprzez zaniechanie wykonania (lub dalszego wykonywania) czynności niezbędnych do podtrzymania życia. Powyższe elementy definicji eutanazji są akceptowane przez większość badaczy, niezależnie od przyjmowanych stanowisk dotyczących jej dopuszczalności bądź bezkarności” (s. 145). Następne zagadnienia dotyczą praktyk skracania życia, takich jak: (1) eutanazja bierna, (2) eutanazja czynna, (3) medycznie wspomagane samobójstwo, (4) skracanie życia bez woli pacjenta w ramach opieki paliatywnej, (5) ortotanazja. W książce zawarto także etyczną ocenę praktyk skracania życia. Kwestia ta została ujęta zarówno z punktu widzenia pacjenta, który wyraża wolę skrócenia swojego życia (co można określić jako perspektywę wewnętrzną), jak i z perspektywy otoczenia (zewnątrznej) – personelu medycznego, bliskich pacjenta, organów państwa. W podsumowaniu: „[p]raktyki skracania życia, o ile stanowią realizację woli pacjenta, należy zatem zaakceptować jako nieuchronną

konsekwencję rozwoju medycyny, w szczególności w obszarze technik podtrzymywania życia. Rolą ustawodawcy jest natomiast unormowanie tych praktyk w taki sposób, by zabezpieczyć pacjentów przed możliwymi nadużyciami. Fetyszyzm życia jest do przyjęcia jedynie wówczas, gdy nie wpływa na rozwiązania wprowadzane także dla osób, które go nie podzielają. W przeciwnym razie staje się przymusem do życia według zasad obcych jednostce" (s. 185).

Rozdział siódmy to *Normatywne źródła prawa do śmierci*. Przyjęto w nim, że prawo do śmierci nie ma wprost wyrażenia w podstawowych międzynarodowych aktach prawnych regulujących prawa człowieka, jak i w międzynarodowych dokumentach regulujących kwestie biomedyczne. Zwraca się uwagę, że chociaż źródeł prawa do śmierci nie można w tych dokumentach poszukiwać, w szczególności wywiedziono je z praw i wolności o charakterze ogólnym (podstawowym) wynikających z powyższych dokumentów. Istotne znaczenie dla próby rekonstrukcji prawa do śmierci ma orzecznictwo sądowe. W tym rozdziale szczegółowo omówiono następujące kwestie: (1) zasadę godności człowieka, (2) prawo do wolności, (3) prawo do prywatności, (4) prawo do życia, (5) bezkarność samobójstwa, (6) zasadę równości wobec prawa, (7) zgodę pokrzywdzonego, (8) pozostałe argumenty wynikające z przyjmowanych założeń etycznych, ekologicznych bądź ekonomicznych. W podsumowaniu podkreśla się, że „[p]rowadzone w toku postępowań sądowych poszukiwania podstawy prawa do śmierci, zarówno na gruncie prawa *common law* (głównie amerykańskiego), prawa stanowionego, jak i mieszanego systemu przyjętego w UE i w krajach należących do Rady Europy wskazują na to, że istnienie takiego prawa jest przynajmniej częściowo uznawane przez współczesne społeczeństwa. W ślad za przyjmowaniem tej koncepcji podążają także ustawodawstwa krajowe, w szczególności w krajach Europy Zachodniej oraz w USA. Kwestią czasu wydaje się bardziej powszechne przyjęcie prawa do śmierci, przynajmniej w państwach opartych na regułach demokratycznych" (s. 209–210).

Rozdział ósmy to *Treść prawa do śmierci*. Autor podkreśla, że prawo do śmierci jest zbiorczym określeniem dla możliwości skorzystania przez jednostkę z konglomeratu odrębnych uprawnień. Dotyczy to opisanych w książce praw zasadniczo odmiennych retorycznie, wpisujących się w ideę praw człowieka. Są to: (1) prawo do odmowy leczenia ratującego lub podtrzymującego życie, (2) prawo do racjonalnego samobójstwa, (3) prawo do uzyskania pomocy w samobójstwie, (4) prawo

do eutanazji czynnej, (5) prawo do śmierci osób niekompetentnych. Ciekawy jest fragment dotyczący przeglądu regulacji prawa do śmierci. Autor zauważa tu, iż „[p]lotwierdzenie prawa do ochrony życia w aktach międzynarodowych, bądź na poziomie konstytucji, nie może zostać uznane za wystarczające do wykluczenia dopuszczalności czynów eutanatycznych. Ochrona życia nie nosi charakteru absolutnego i podlega wyjątkom, do których można zaliczyć także czyn eutanazji, w ramach którego realizowane jest prawo pacjenta do samostanowienia oraz chroniona jest jego godność” (s. 230). Podsumowanie ma charakter porządkujący, wskazuje się bowiem, że prawo do śmierci tworzy cztery filary, które w różnym stopniu są akceptowane w poszczególnych systemach prawnych. Powszechnie przyjmowane są dwa pierwsze prawa, czyli prawo do eutanazji biernej (poprzez odmowę dalszego leczenia przez pacjenta) i prawo do popełnienia samobójstwa. W przypadku pozostałych dwóch praw wykształcono modele określane jako zachowawczy i postępowy. W dalszej części podsumowania te modele są ze sobą krótko porównane.

Rozdział dziewiąty to *Prawo do śmierci w polskim porządku prawnym*. Autor wskazuje w nim, że „[a]naliza możliwości wyprowadzenia prawa do śmierci z polskiego porządku prawnego opierać się będzie przede wszystkim na interpretacji norm konstytucyjnych, ustanawiających prawo do wolności oraz prawo do prywatności, jak również na wykładni prawa do ochrony życia. Egzegeza przepisów ustawy zasadniczej zostanie wzbogacona o przegląd orzecznictwa i ustawodawstwa zwykłego, stanowiących podstawę do dynamicznej interpretacji jej norm” (s. 239). W tym układzie analizom poddano następujące przepisy istotne dla rekonstrukcji prawa do śmierci: (1) prawo do prywatności, (2) prawo do wolności, (3) krytykę koncepcji prawa do śmierci, (4) prawo do życia a prawo do ochrony życia, (5) treść prawa do śmierci. Na końcu rozdziału zamiast podsumowania umieszczono propozycje rozwiązań legislacyjnych. Autor omawia zarys postulowanej regulacji krajowej odnoszącej się do eutanazji i praktyk okołoeutanatycznych. Podkreśla też, iż przypuszczalna liczba dokonywanych w Polsce praktyk skracania życia i sposób ich dokonywania wystarczająco uzasadniają postulat pilnego podjęcia inicjatywy ustawodawczej w tym zakresie. Podaje, że „[c]elem regulacji powinno być zapewnienie, że praktyka eutanazji będzie miała charakter humanitarny, uwzględniający podmiotowość pacjenta oraz wyrażaną przez niego wolę, w tym również w zakresie sposobu i chwili własnej śmierci. Jednocześnie niezbędne

jest wprowadzenie zabezpieczeń przed możliwością występowania nadużyć, przede wszystkim poprzez wprowadzenie obowiązków statystycznych oraz powołanie wyspecjalizowanego organu nadzorującego” (s. 274–275).

Książkę zamyka *Zakończenie*. Autor w ramach swego podsumowania wywodów zawartych w książce odnosi się do poszczególnych wymiarów opisu śmierci, takich jak: biologiczny, psychologiczny oraz socjologiczny. Zwraca uwagę także na sformułowanie własnej definicji praktyk eutanatycznych. Powyższe analizy stworzyły podstawę do etycznej oceny zjawisk przedłużania i skracania życia, omówionych w kolejnych rozdziałach. Końcowa część pracy przedstawia prawo do śmierci jako propozycję zbioru praw szczegółowych. Co istotne, z przeprowadzonej analizy wynika, że część tych uprawnień już dziś jest uwzględniona w przepisach prawnych, inne zaś można próbować z nich wyinterpretować, stosując reguły wykładni. Czytelnika niewątpliwie zainteresują ważne kwestie dotyczące prawa do odmowy leczenia (eutanazji biernej) oraz do popełnienia racjonalnego samobójstwa, a także prawo do medycznie wspomaganego samobójstwa i prawo do eutanazji czynnej. Fragment ten zawiera także postulat konieczności zwrócenia uwagi ustawodawcy w celu wprowadzenia podobnych rozwiązań również w Polsce. Równie ciekawe są wątki dotyczące sformułowanych propozycji prawnej reakcji wobec opisanych w pracy zjawisk dotyczących prawa do śmierci. Przy czym akcentuje się, że sugerowane normy prawne uwzględniają wyłącznie takie rozwiązania, które będą do przyjęcia dla szerokiej grupy adresatów, a zarazem są konieczne dla zapewnienia realizacji podstawowych praw podmiotowych.

W *Zakończeniu* jest kilka zdań, które zasługują na szczególną uwagę. Przyjęto w nim, że „[p]odobnie jak prawo do życia jest wyłącznie uprawnieniem, a nigdy obowiązkiem, prawo do śmierci nie oznacza, że trzeba skorzystać z któregoś z jego elementów, a decyzja o tym należy wyłącznie do sfery prywatnej. Heroiczna postawa wobec śmierci, wyrażana w równym stopniu poprzez zakończenie życia na własnych warunkach w ramach praktyk eutanatycznych lub samobójstwa ascetycznego, jak i w drodze przeżycia do końca bolesnej agonii zawsze zasługuje na pochwałę. Wyraża się w niej bowiem w pełni ludzka kondycja, sięganie ku nieśmiertelności i materialny byt, który ma ściśle określony koniec” (s. 283–284). Co więcej, Autor zwraca uwagę, że „[ś]mierć jest antytezą życia, końcem egzystencji i kresem wszystkich ludzkich planów i zamierzeń. Niezależnie od tego, czy przyjmuje się też czy odrzuca perspektywę

transcendentalną, śmierć jest najbardziej doniosłym zdarzeniem w życiu, swoistym podsumowaniem, kropką na końcu zdania. Akceptacja konieczności śmierci w wymiarze biologicznym nie przekłada się na jej przyjęcie w perspektywie psychologicznej, gdzie dominują uczucie lęku przed własną śmiercią i straty, gdy umiera ktoś bliski. O śmierci niełatwo jest myśleć, Heideggerowskie bycie-ku-śmierci wydaje się zadaniem ponad ludzkie siły. Umysł cofa się przed wizją nicości, chce trwać, co wynika z pierwszego prawa biologicznego, które nakazuje zachowanie siebie. W ramach realizacji drugiego prawa biologicznego – zachowania gatunku – człowiek nie tylko decyduje się na posiadanie potomstwa, ale także podejmuje działania w ramach szeroko rozumianej kultury, których być może nie zawsze w pełni uświadomionym celem jest realizacja «nie wszystek umrę» Horacego. Ludzkie życie i śmierć stanowią tylko element nurtu śmierci i zmartwychwstania, wiecznie powtarzającego się cyklu natury. Cokolwiek po nas pozostanie – ciało, dokonania na polu nauki czy kultury, idee – będzie podlegać ponownemu wykorzystaniu i przetworzeniu, stanie się budulcem nowych konstrukcji biologicznych lub kulturowych. Również genetyczna tożsamość nie kończy się w momencie zgonu, geny żyją dalej w potomstwie, w perspektywie człowieka w praktyce wiecznie. Fetyszizm życia jawi się jako nieuzasadnione przywiązanie do nietrwałego stanu jednostkowej egzystencji, podczas gdy przeznaczeniem człowieka jest istnienie w wymiarze genetycznym i kulturowym jeszcze długo po biologicznym zgonie. Akceptacja śmierci wymaga gruntownego przewartościowania ludzkiej kondycji, przyjęcia wynikającej z biologii konieczności również na poziomie psychologicznym. Jest to trudne zadanie, ale przy tym niezbędne do usunięcia lęku przed końcem życia. Wybór śmierci w obliczu niedającego się uśmierzyć bólu oraz psychicznego cierpienia, związanych z terminalną chorobą staje się bardziej zrozumiały, gdy osoba dokonująca oceny takiego wyboru sama nie odczuwa silnego lęku przed własną śmiercią. Być może osoby występujące najgwałtowniej przeciwko istnieniu prawa do śmierci w rzeczywistości nie potrafią tego lęku zmniejszyć, są jego zakładnikami. Dojrzała postawa powinna natomiast uwzględniać prawo bliźnich do podejmowania wyborów, których można nie akceptować, ale należy je uszanować” (s. 284–285).

Książka zawiera wykaz skrótów, który podzielono na cztery części: (a) akty prawne, (b) czasopisma i publikatory, (c) organy orzekające, (d) inne skróty będące skrótowcami. Z kolei bibliografia została podzielona na następujące elementy: (1) wykaz aktów prawnych obejmujący

akty polskie i obce, (2) wykaz literatury, zawierający szeroki wybór opracowań w języku polskim i języku angielskim, (3) wykaz orzecznictwa z podziałem na: (a) orzecznictwo cywilne, (b) orzecznictwo TK, (c) orzecznictwo ETPC, (d) inne, a także (4) wykaz źródeł internetowych. Dopełnieniem warsztatu badawczego jest przygotowany indeks rzeczowy.

Autor książki nie określa wprost kręgu jej odbiorców, dlatego wydaje się, że adresowana jest do każdej osoby zainteresowanej problematyką dotyczącą rozważań wokół prawa do śmierci. Niewątpliwie monografia ta przyczyni się do zwiększenia uwagi społeczeństwa na koncepcję prawa człowieka do zakończenia własnego życia w wielowarstwowym ujęciu: prawnym, kulturowym, filozoficznym i etycznym.

Paulina Jachimowicz-Jankowska*

<https://doi.org/10.14746/spp.2026.2.54.8>

---

* University of Szczecin, Poland | Uniwersytet Szczeciński, Polska, <https://orcid.org/0000-0002-6061-1220>, e-mail: paulina.jachimowicz-jankowska@usz.edu.pl.